

חיזוק ההגמוניה: הפרשנות של ועדת אור לאירועי אוקטובר 2000

אחמד סעדי
מרצה בכיר במחלקה לפוליטיקה וממשל
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

מבוא

ב-28 בספטמבר 2000 קיים אריאל שרון, אז יו"ר הליכוד וראש האופוזיציה, ביקור מתגרה בחראם אל-שריף (הר הבית) במזרח ירושלים. את האירועים שבאו בעקבות הביקור אפשר היה לצפות מראש: הפלסטינים בשטחים הכבושים יצאו להפגנות המוניות, שדוכאו על ידי הצבא הישראלי, והפלסטינים אזרחי ישראל פתחו במאבק אזרחי, שלבש צורה של הפגנות ותפיסת מרחבים ציבוריים ובראשם צמתים בכבישים מרכזיים. זרועות הביטחון הישראליות הגיבו בשימוש בכוח מופרז. בסופו של עימות קצר טווח זה, ב-19 באוקטובר, מנו האזרחים הפלסטינים 13 הרוגים ומאות פצועים (דלאל, 2003: 16-29). בעקבות לחצים אדירים שהפעילו אזרחים פלסטינים, ארגוני זכויות אדם, אנשי אקדמיה ודעת הקהל העולמית, החליטה ממשלת ישראל ב-8 בנובמבר למנות ועדת חקירה ממלכתית לבדיקת האירועים. הוועדה, המוכרת בשם "ועדת אור" (הוועדה) – על שם היו"ר, שופט בית המשפט העליון בדימוס תיאודור אור – התבקשה לחקור "את הסיבות שהובילו לאירועים באותו זמן, כולל התנהגותם של מסיתים, מארגנים ומשתתפים באירועים מכל המגזרים [האתניים] וכוחות הביטחון" (שם: 12).

הוועדה פירסמה את מסקנותיה ב-1 בספטמבר 2003, כמעט שלוש שנים לאחר אירועי אוקטובר 2000. הוועדה לא המליצה לנקוט הליכים משפטיים נגד האחראים להריגתם של אזרחים לא חמושים, אבל גם המלצותיה האחרות לא יושמו.

במאמר זה אטען שפעולת המחאה הפוליטית של המיעוט והתגובה הקשה של המדינה משקפות באופן חד וחלק את טבען של זכויות האזרח של המיעוט. יתרה מזו, אטען שיש למקם את ועדת אור בתוך המטריצה השלטת של יחסי הכוחות ולא מחוץ לה. הפרק הראשון של המאמר עוסק במרחב זה מתוך בחינה של שיטות השיטור שנקטו בהתמודדות עם המחאה של הציבור הפלסטיני. הפרק השני דן בהשפעה של התיוג החברתי והדעות הקדומות על הפעולות שנקטה המשטרה בבואה להתמודד עם אזרחים שנהגו בהתרסה. הפרק השלישי והמסכם מתבונן מעבר למחאה הציבורית ובוחן את הזיקה של רשויות רשמיות שונות בישראל לקבוצה הלאומית השלטת ולקבוצה הלאומית הנשלטת.

מקצועיות המשטרה

התוצאות המחרדות של אירועי אוקטובר, ובראשן מקרי ההרג והפצועים הרבים בקרב האזרחים, לא שינו את השיח המקצועי שבמסגרתו נבחנה התנהגות המשטרה. פוליטיקאים וקציני משטרה ישראלים שיבחו את הפעילות המקצועית של המשטרה ואת האופן שבו טיפלה באירועים. דברי שבח למשטרה השמיעו, בין השאר, אהוד ברק ושלמה בן עמי, שהיו ראש הממשלה והשר לביטחון פנים בעת האירועים. ובעקבותיהם עוזי לנדאו, שהיה השר לביטחון פנים בממשלת שרון הראשונה (דלאל, 2003).

דו"ח ועדת אור כולל מסרים סותרים בכל הנוגע לרמה המקצועית של המשטרה. מצד אחד הוא מצביע על כשלים רבים וחמורים בהתנהגות המשטרה, ובכללם תגובות מוגזמות להתגרויות מינוריות של מפגינים, הסלמה של עימותים עם הציבור, שימוש מופרז בכוח קטלני, שימוש לא מידתי בתחמושת קטלנית, ידע דל ותרגול מועט בכל הנוגע לטיפול

במחאה המונית, עמדות אנטי-ערביות שרווחו בקרב הקצינים הבכירים של המשטרה ומחסור חמור בציד חיוני לטיפול בהפרות סדר (אור, 2003: כרך 1: 133-161; כרך 2: 772-779). מצד אחר, הדו"ח ממליץ לנקוט אמצעים משמעותיים מינוריים (ואפילו חסרי חשיבות) נגד האחראים לכשלים אלה. יתרה מזו, בפרק הסיכום של הדו"ח הוועדה משבחת את העמידה האמיצה של השוטרים והשוטרות שהיו פעילים באירועים (ראו בעיקר אור, 2003, כרך 2: 779).

באירועי אוקטובר נקטו כוחות המשטרה שתי שיטות; נגד מפגינים ערבים ננקטה שיטה לוחמנית, שתכליתה לדכא בכוח רב את ההפגנות, ואילו במגע עם מפגינים יהודים הועדפה גישה של גמישות מרבית ומשא ומתן. שני התיאורים שלהלן, המתייחסים לטיפול של המשטרה בהפרות סדר, מבהירים נקודה זאת. שוטר ביחידת עילית משטרתית מסר את הדיווח הבא על אופן הטיפול שלו ושל חבריו במפירי סדר יהודים בעפולה.

"היו שם כמה חבר'ה שממרידים, וקראו קריאות גנאי נגד ערבים כששמעתי. הם היו חמים. ראיתי שהם מחפשים מגע עם ערבים... כשהגענו ירדנו מהרכבים ללא אמצעים וללא כלום, בגלל שמדובר ביהודים. בשלב זה הוא (מפקד המשטרה המקומית) התחיל להודיע בכריזה שההפגנה בלתי חוקית, במכשיר כריזה של רכב, שעל הציבור להתפזר... זכור לי שכל השוטרים, כולל כוח היס"מ (אני נשארתי ברכב לבד) מתקדמים ביישור קו לרוחב הכביש על מנת לאפשר את פתיחתו. כל הזמן הזה תנועה לא עוברת. מעטים הרכבים שמפלסים דרך. מדובר ברכבים יהודיים. רכבים ערביים שהגיעו עשו פרסה באופן עצמאי... כן ראיתי ש(המפגינים) חיפשו את היושבים ברכב הם יהודים או ערבים" (מצוטט אצל דלאל, 2003:ב: 26).

בניגוד לכך, הדיווח על הטיפול של המשטרה בהפגנה פלסטינית בוואדי ערה – קילומטרים מעטים מדרום לעפולה – מזעזע. שוטרת במשמר הגבול תיארה במלים אלה את הגישה שנקטה היחידה שלה:

"היה לנו את הרעל להכניס להם ולסיים עם זה. זה מה שעשינו באימונים, ועכשיו רצינו לעשות את זה על חי. חשוב להרתיע אותם. איך שאנחנו נראים, עם מחסניות בהכנס, זה כוח הרתעה. הם יודעים שברגע שמישהו זורק אבן, אנחנו ישר מגיבים בגומי או בגז" (שם).

דו"חות של שני ארגוני זכויות אדם בינלאומיים חשובים, אמנסטי אינטרנשיונל ו-Human Rights Watch, מראים כי התגובה התוקפנית של המשטרה להפגנות הפלסטיניות נבעה מהתפיסה שראתה בהם אויבים, אפילו לא אזרחים מדרגה שנייה. דו"ח אמנסטי אינטרנשיונל, לדוגמה, מציין כי:

"בכמה מקרים, בעיקר באזור הצפון, בנצרת, אום אל-פחם, סכנין ועראבה, השתמשו בשיטות השיטור הצבאיות שפותחו בעזה ובגדה המערבית: כלומר, גישה כוחנית למפגינים והסלמה מהירה לירי של קליעי מתכת מצופי גומי ותחמושת חיה, בלי ניסיון להשתמש באמצעים לא קטלניים לפיזור ההפגנות" (מצוטט אצל דלאל, 2003: 25).

מעבר לכך, בכמה מקרים הפעילה המשטרה אמצעים וכלי נשק המתאימים יותר לשדה הקרב מאשר לפיזור הפגנות של אזרחים לא חמושים. הדו"ח מגלה, למשל, שבשני מקרים הפעילה המשטרה צלפים כדי לפזר מידי אבנים, אף על פי שלכוחות שהתעמתו עם המפגינים לא נשקפה כל סכנה. באירוע באום אל-פחם, כל שלושת הצלפים ירו בה בעת באותו אדם, אף על פי שהסיכוי לפגיעה ישירה באמצעות צלף אחד היה קרוב ל-100%. במקרה השני, בנצרת, ירו שני צלפים יחד. הצלפים השתמשו בקליעים בקוטר רחב במיוחד,

7.6 מילימטר, במקום בקליעים רגילים בקוטר של 0.22 מילימטר. לצלפים באום אל-פחם לא היו אפילו קליעים בקוטר קטן (אור 2003: כרך 2: 464-500). הפרק הבא דן בתפיסות החברתיות הרווחות, שאיפשרו התנהגויות מסוג זה.

שיח גזעני

פירושה של הסמכות שניתנה לוועדת אור לחקור הסתה היה בדיקה של "התססה" על ידי מנהיגים ערבים, מכיוון שהציבור הערבי נחשב מסורתי (כלומר, פרימיטיבי) ולפיכך מגיב לרטוריקה משלהבת. בניגוד אליו, שיטות כאלה אינן יכולות להוביל את היהודים ה"מודרניים" (כלומר, רציונאליים, תרבותיים, מוסריים, תועלתניים...) לפעול כאספסוף. הנחה זאת באה לביטוי בכמה אופנים. לדוגמה, הסתה של מנהיגים יהודים – ובכלל זה שימוש גלוי בלשון גזענית – לא מצאה לה מקום בדו"ח של הוועדה. בהתייחס לטענות שהעלו פלסטינים על הסבלנות שגילתה הוועדה להתססה בקרב המגזר היהודי קבע הדו"ח:

"הועלתה טענה, כי היה על הוועדה לחקור הסתה במגזר היהודי. הוועדה אכן חקרה, ובאופן יסודי, אירועים של הפרות סדר שהתרחשו במגזר היהודי על ידי אנשים ממגזר זה, בימים 7.10.00-9.10.00. אחדים מאירועים אלה היו חמורים למדי וראויים לגינוי כעולה מדברים שאמרנו לעיל. במסגרת חקירה זו אף הובאו בפני הוועדה ראיות לקיום הסתה במגזר היהודי, אשר תרמה לאירועים אלה ולאחרים בראשית אוקטובר 2000. עם זאת, בראיית הדברים כמכלול, היו האירועים האמורים פחותים בהיקפם, בעוצמתם ובתוצאותיהם מן האירועים שהתרחשו במגזר הערבי בתחילת אוקטובר 2000. ניתן אף לומר, בתמצית, כי אירועים אלה, אשר כולם התרחשו בימים האחרונים של אירועי אוקטובר, היו מעין גל של תגובה, או גל הדף, אשר נבע בעיקרו מן האירועים שהתרחשו במגזר הערבי" (אור: כרך 2: 553).

בציטוט שלעיל נוקטת הוועדה שיטה של הכללה, כדי לעמעם את החד-צדדיות שהנחתה אותה. אף על פי שהציטוט מדבר על חקירת ההסתה במגזר היהודי, הוועדה סירבה לשקול תשאול של שרון, שסיורו באל-חרם אל-שריף -בהר הבית - היה הניצוץ שהצית את להבת האירועים, ושל הרב עובדיה יוסף שהשמיע אמירות אנטי-ערביות ואנטי-פלסטיניות גזעניות מפורשות רבות. יתרה מזאת, הקטע המצוטט מהדו"ח מסתיים בהצדקה להתנהגותם של הפורעים היהודים; אחרי ככלות הכל, הם הגיבו להתקפות של הערבים. עם זאת, בדו"ח לא מוזכרים שמות של מסיתים ולא מובא ציטוט ספציפי של המסרים שלהם. גישה זאת מקבלת ביטוי בוטה שורות מעטות לאחר מכן, במקום שבו הדו"ח מציין כי הסתה יהודית אנטי-פלסטינית משפיעה בראש ובראשונה בפלסטינים ולא ביהודים:

"בפני הוועדה מונחות גם ראיות כי מזה זמן רוחות בחלקים שונים של החברה היהודית התבטאויות של שלהוב רוחות נגד האזרחים הערבים... אף שקשה למדוד את השפעתן במדויק, ניתן להניח שאמירות כאלה השפיעו באירוע זה או אחר על התייחסויות של אלה ואחרים כלפי האזרחים הערבים. ברור שהיתה להן השפעה על אזרחים ערבים בכיוון של ניכור ומרירות. מכל מקום, התופעה בקרב הציבור היהודי היתה בעיקר נחלת חוגים שוליים, ואילו הנהגת המדינה הסתייגה ממנה" (שם).

בעוד שהוועדה ייחסה משקל מועט להשפעה של ההסתה על מעשיו של הציבור היהודי, היא סברה כי להסתה היה משקל מרכזי במחאה הפלסטינית. הוועדה הקדישה פרק שלם – תחת הכותרת "מסרים מסלימים של מנהיגי המגזר הערבי בתקופה שקדמה לאירועי אוקטובר ובמהלכם" – לדברים שאמרו מנהיגים פלסטינים בהזדמנויות שונות ובמגוון אופנים. הפרק מציג קטלוג של הצהרות שהשמיעו כמה מנהיגים פלסטינים, ובראשם חבר הכנסת אז עזמי בשארה, שייח ראיד סלאח – מנהיג התנועה האיסלאמית, הפלג הצפוני, וחבר הכנסת אז

עבד אל-מאלכ דהאמשה – בשנתיים שקדמו לאירועי אוקטובר. לסיכום השפעת "ההסתה" של המנהיגים הערבים נכתב בדו"ח:

"למסרים אלה היתה השפעה על האווירה הציבורית במגזר הערבי, כולל על הנכונות לצאת לעימותים אלימים כנגד פעולות השלטון וכוונותיו. במובן זה, יש יסוד מוצק לקבוע, כי המסרים האמורים תרמו תרומה של ממש לאירועים אשר התרחשו באוקטובר 2000, בהכשירם את הלבבות ובהלהיטם את הציבור לעמוד באופן תקיף ועימותי, כנגד המדינה וכוחות המשטרה אשר פעלו מטעמה להשלטת החוק והסדר" (אור, 2003, כרך 2: 550).

מדברים אלה עולה כי ככלל, אירועי אוקטובר אורגנו על ידי מנהיגים מסיתים ומתגרים ולא נבעו מתחושות אותנטיות של האוכלוסייה הפלסטינית. גישה זאת, השמה דגש על המנהיגים, גולמה במקום שהקדישה הוועדה להסתה. 50 עמודים בדו"ח מתייחסים ל"מסרים המסלימים" של המנהיגים הערבים, לעומת פחות מ-30 עמודים העוסקים בשימוש של המשטרה בצלפים ופחות מעמוד אחד העוסק בהסתה במגזר היהודי.

הדו"ח נותן ביטוי נוסף להנחה בדבר טבעם ה"מסורתי" של הפלסטינים, בהעדר דיון רציני בסביבה הישירה לאירועים – ביקורו של שרון בהר הבית והצהרותיו הלוחמניות. מהזנחת הדיון בעניין זה אפשר להניח, שהתחושות או המחויבות של הציבור הפלסטיני נחשבות שוליות, כל עוד הן אינן נתונות למניפולציות של מנהיגים ומסיתים.

המדינה האתנית בפועל

אירועי אוקטובר חשפו את אופיה של המשטרה כארגון אתני; כגוף שהמיתוסים הרווחים בו, זיכרונו הארגוני, האידיאלים שלו וחשיבתו האסטרטגית נשענים כולם על הניסיון של הארגונים הפארה-צבאיים היהודיים בתקופה שקדמה להקמת המדינה ולמלחמת 1948. הדימוי העצמי של המשטרה כצאצא של הארגונים האלה גורר בעקבותיו את היחס לאזרחים הפלסטינים כאל אויב בכוח, אם לא תמיד כאל אויב בפועל. גישה זו ניכרת לא רק בכוח המופרז שמפעילה המשטרה בכל עימות עם הפלסטינים, אלא גם בתכנון של המשטרה ובסוציאליזציה של אנשיה.

היחסים בין טבעה האתני של המדינה לבין המערכת המשפטית מורכבים יותר מהקשרים המתקיימים עם המשטרה. המערכת המשפטית מופקדת על שימור האיזון העדין בין האופי המוטה של המדינה (המדינה היהודית) לבין הייצוג שלה כאובייקטיבית ונייטרלית הן בדעת הקהל העולמית והן בפלחים שונים באוכלוסייה הישראלית. לפיכך, תפקידה הוא לשמר את הלגיטימיות של הסדר הקיים באמצעות השעיית הטיפול במגמות מטרידות. לעתים מזומנות תפקיד זה גורם לה לאמץ באופן טקטי גישה ביקורתית כלפי מוסדות שלטון מסוימים או כלפי האליטה ולכן הוא מעניק לה לגיטימיות בעיני חלק מהקבוצות המוחלשות. אלה נוטות לראות במערכת המשפט מגן של אידיאלים מופשטים כמו אמת וצדק.

השלטון יכול להפיק רווחים רבים מהקמת ועדת חקירה כמו ועדת אור. ראש וראשון להם הוא יצירת נרטיב הגמוני של אירועי אוקטובר, שהדמויות הרשמיות הראשיות המופיעות בו, מוסדות המדינה והאידיאולוגיה שלה, מוצגות באור חיובי. אזרחים פלסטינים אשר פיתחו ציפיות מסוימות בעקבות הקמת הוועדה קיוו שדו"ח ביקורתי של הוועדה יוביל את המדינה להעניק למיעוט תנאי קיום טובים יותר, או לפחות יכלול המלצות לפתוח בחקירה פלילית נגד פורעים יהודים, שוטרים, מפקדי משטרה ופוליטיקאים שהיו מעורבים ישירות בהריגה או בפציעה של מפגינים פלסטינים. אבל הדו"ח שפירסמה הוועדה וההתפתחויות שבאו בעקבותיו, חשפו את הזיקה של הוועדה עצמה למדינה. מעצם העובדה שמטבעה היא חלק מהגוף של המדינה ומהאידיאולוגיה השלטת בה, הוועדה אינה יכולה להציע לפלסטינים יותר ממחוות סמליות טריוויאליות, שלא נועדו ליישום. הדו"ח אכן התייחס לאירועי אוקטובר בתוך

המסגרת של שמירה על הסדר הציבורי ואכיפת החוק (ולא זכויות אזרח, זכויות מיעוטים או חופש הביטוי) ומכאן האפיון של המפגינים הפלסטינים כהמון מוסת. בה בעת, היהודים והשוטרים מתוארים כקורבנות של תוקפנות ערבית. טבעה של הוועדה כמכשיר שנועד לשמר את הסדר הקיים, ולא כגוף שהוסמך לענות על סדרה של שאלות ללא משוא פנים, ניכר בבירור בעמודים המסכמים של הדו"ח. המפגינים הפלסטינים מתוארים כהמון תוקפני וצמא דם, ששואף להרוג יהודים ולהרוס את רכושם. לפיכך, בפירוט ה"אני מאמין" שלה הוועדה כותבת:

"...האירועים היו חריגים ויוצאי דופן מכמה בחינות. נטלו בהם חלק אלפים, במקומות רבים בעת ובעונה אחת. עוצמת האלימות והתוקפנות שבאה לידי ביטוי באירועים היתה גבוהה ביותר. נגד אזרחים (יהודים) ואנשי כוחות הביטחון נעשה שימוש באמצעי תקיפה מגוונים, אשר כללו יידוי בקבוקי תבערה, שימוש בגולות מתכת שיוודו בקלע במהירות גבוהה, יידוי אבנים באמצעים שונים, גלגול צמיגים בוערים ובמקרים בודדים גם ירי של אש חיה. יהודים הותקפו בדרכים בשל היותם יהודים, ורכושם הושחת. במספר מקרים אך כפסע היה בינם לבין מוות מיד המון מתפרע, ואכן במקרה אחד נהרג אזרח יהודי עובר אורח. נעשו ניסיונות לעלות לעבר יישובים יהודיים ולאיים עליהם. צירי תנועה ראשיים נחסמו לפרקי זמן ממושכים, והתנועה ליישובים יהודיים שונים שובשה קשות, ולעתים אף נותקה לפרקי זמן ארוכים" (אור, 2003, כרך 2: 761).

טבעה האידיאולוגי של הוועדה ניכר באופן בוטה בתיאור הקורבנות של אירועי אוקטובר. לפי הוועדה, הקורבנות העיקריים היו האזרחים היהודים, ורק במקום השני עומדות המשפחות השכולות והפצועים. הפלסטינים, כקהילה מוסרית וכאזרחים, אינם מוזכרים. קבוצת הקורבנות השלישית היא כוחות המשטרה, שנאלצו להתמודד עם המון אלים במיוחד (אור, 2003: 779).

סיכום

ועדת אור הסבירה את אירועי אוקטובר מזווית הראייה של שליטה, אופן ההתייחסות הרגיל של ישראל למיעוט הפלסטיני. מתוך זווית ראייה זאת, היא השתמשה במסגרת של אכיפת החוק לניתוח האירועים, ולא במסגרות התייחסות חליפיות המגלמות אופני קיום אזרחיים כמו דו-קיום בין קבוצות ודגש על זכויות האזרח. ניתוח מסוג זה יכול לתרום רק לחיזוק המיתוסים הרווחים בציבור הישראלי היהודי, למשל בנוגע לאופי הלא רציונלי של הערבים, השנאה של הערבים ליהודים בגלל זהותם וחוינותו של הכוח להישרדות היהודים. עם זאת, כדי להסוות את נטיותיה האידיאולוגיות ניסתה הוועדה להציע כמה מחוות סמליות לפלסטינים, שנפגעו קשות באירועים, באמצעות אזכור הדרישה ארוכת השנים לשוויון בתקציבים ובמשאבים ציבוריים. בנוסף לחיבור נרטיב של הצדקה עצמית, שעליו תוכל המדינה להישען בכל פעם שאירועי אוקטובר עולים לדיון, הוועדה תרמה לחשיפת היקף האופי היהודי של המדינה והזהות האתנית של זרועותיה השונות. במיוחד סייע דו"ח אור לחשוף שלושה גורמים, שעד לפרסומו היו מוצנעים: השכיחות של גזענות המושרשת עמוק בקרב כוחות המשטרה, התרבות האלימה שפשתה בשורותיה והנכונות של המערכת המשפטית לשתף פעולה עם גופים אחרים של המדינה בסילוף האירועים.

מקורות

דלאל, מראון (2003). *October 2000: Law & Politics Before the Or Commission of Inquiry*. Adalah.

-- (2003). *אוקטובר 2000: משפט ופוליטיקה בפני ועדת אור*. עדאלה.
אור, תיאודור ואח' (דו"ח ועדת החקירה הממלכתית לבירור התנגשויות בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים בחודש אוקטובר 2000). *דו"ח*. ירושלים. שני כרכים.